# भारतीय राज्यघटना – मूलभूत हक्क (कलम 12 ते 35)

मोफत नोट्स व सरावासाठी Telegram चॅनेल जॉइन करा

## 1. ओळख – भाग ३ व प्रस्तावना

मूलभूत हक्क राज्यघटनेच्या **भाग ३** मध्ये (कलम **12 ते 35**) आहेत. भाग ३ ला **«भारताचा मॅग्ना कार्टा»** म्हणतात. कल्पना मुख्यतः **अमेरिका**च्या Bill of Rights वरून घेतली. मूळ घटनेत **७** प्रकार होते; **४४व्या घटनादुरुस्तीने (१९७८)** मालमत्तेचा हक्क वगळल्याने आता **६** प्रकार शिल्लक आहेत.

- **प्रस्तावना जोड:** न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही उद्दिष्टे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी मूलभूत हक्क आवश्यक आहेत.
- हे हक्क **न्यायप्रविष्ट** आहेत – भंग झाल्यास न्यायालयात दाद मागता येते.
- मुख्यतः **राज्याच्या** (कलम १२) मनमानी कृतीविरुद्ध संरक्षण. कलम १७, २३, २४ खासगी व्यक्तींविरुद्धही लागू होऊ शकतात.
- मार्गदर्शक तत्त्वे (भाग ४) व मूलभूत कर्तव्ये (भाग ४A, कलम ५१A) वेगळी – थेट न्यायालयात मागता येत नाहीत.

## 2. कलम 12 – «राज्य» ची व्याख्या

भाग ३ साठी «राज्य» म्हणजे: भारत सरकार व संसद; प्रत्येक राज्याचे शासन व विधानमंडळ; स्थानिक प्राधिकरणे (महानगरपालिका, पंचायती इ.); तसेच संसद किंवा राज्य कायद्याने स्थापन अन्य प्राधिकरणे.

- परीक्षा मुद्दा: मूलभूत हक्क प्रामुख्याने राज्याविरुद्ध असल्याने ही व्याख्या महत्त्वाची.
- खासगी कंपनी/व्यक्ती सामान्यतः राज्य नाहीत; कलम १७, २३, २४ अपवाद स्वरूपात थेट बंधन घालतात.

## 3. कलम 13 – मूलभूत हक्कांशी विसंगत कायदे

- मूलभूत हक्कांशी विसंगत कायदा **शून्यवत (void)** ठरतो – हा **न्यायिक पुनर्विलोकनाचा** पाया.
- «कायदा» मध्ये अध्यादेश, आदेश, उपविधी, नियम, अधिसूचना, प्रथा इत्यादी येतात.
- **कलम १३(२):** राज्य मूलभूत हक्क कमी करणारा/काढून घेणारा कायदा करू शकत नाही.
- **केशवानंद भारती (१९७३):** संसद कलम ३६८ नुसार घटनादुरुस्ती करू शकते, पण **मूलभूत संरचना** बदलू शकत नाही. (२४व्या दुरुस्तीने संसदेचा अधिकार स्पष्ट केला होता.)

## 4. सहा मूलभूत हक्क – सारणी

| हक्क | कलमे | थोडक्यात सार |
|---|---|---|
| **समतेचा हक्क** | १४–१८ | कायद्यापुढे समानता, भेदभावबंदी, संधीची समानता, अस्पृश्यताबंदी, किताबांची समाप्ती |
| **स्वातंत्र्याचा हक्क** | १९–२२ | सहा स्वातंत्र्ये, संरक्षण व वैयक्तिक स्वातंत्र्य, शिक्षण (२१A), अटक/निरोध सुरक्षा |
| **शोषणाविरुद्ध हक्क** | २३–२४ | मानवी तस्करी/वेठबिगारीबंदी; १४ वर्षांखालील बालमजुरीबंदी |
| **धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क** | २५–२८ | धर्मपालन व प्रचार; धार्मिक व्यवहार; कर व शिक्षण संबंधित मर्यादा |
| **सांस्कृतिक व शैक्षणिक** | २९–३० | अल्पसंख्याकांची भाषा-संस्कृती; शैक्षणिक संस्था स्थापन व प्रशासन |
| **घटनात्मक उपाययोजना** | ३२ | सर्वोच्च न्यायालयात रिट (डॉ. आंबेडकर: «घटनेचा आत्मा») |

## 5. समतेचा हक्क (कलम १४–१८)

| कलम | तरतूद / परीक्षा मुद्दा |
|---|---|
| १४ | कायद्यापुढे समानता व कायद्याचे समान संरक्षण. वाजवी वर्गीकरण चालते; मनमानी भेदभाव नाही. |
| १५ | धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान भेदभावबंदी. उपकलमे (३)/(४)/(५)/(६) – स्त्रिया-मुले, SC/ST/OBC, EWS विशेष तरतुदी शक्य. |
| १६ | सार्वजनिक नोकऱ्यांत संधीची समानता; आरक्षणासंबंधी विशेष तरतुदी. |
| १७ | अस्पृश्यता नष्ट; तिचा आचरण कायद्याने शिक्षापात्र गुन्हा. |
| १८ | लष्करी व शैक्षणिक व्यतिरिक्त किताबांची समाप्ती; परदेशी किताब स्वीकारण्यावर निर्बंध. |

**लक्षात ठेवा:** कलम १५–१६ मधील विशेष तरतुदी «सकारात्मक कारवाई» आहेत – वास्तविक समानतेसाठी, समतेच्या विरोधात नव्हे.

## 6. स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९–२२)

**कलम १९(१) – सहा स्वातंत्र्ये (फक्त नागरिकांना):**
(a) भाषण व अभिव्यक्ती (b) शांततेने व निःशस्त्र एकत्र येणे (c) संघ/संस्था स्थापन
(d) भारतात मुक्त संचार (e) भारतात कुठेही वस्ती (g) व्यवसाय / उद्योग / धंदा
१९(२) ते (६) नुसार वाजवी निर्बंध शक्य. माहितीचा अधिकार १९(१)(a) चा भाग मानला जातो.

- **कलम २०:** दोषसिद्धीनंतर कठोर शिक्षा न लागू (ex post facto); दुहेरी शिक्षेपासून संरक्षण; स्वयंदोषारोपणाविरुद्ध हक्क.
- **कलम २१:** जीवित व वैयक्तिक स्वातंत्र्य – कायद्याने स्थापित प्रक्रियेशिवाय हिरावता येणार नाही.
- **मेनका गांधी वि. भारत संघ (१९७८):** प्रक्रिया न्याय्य, वाजवी व निष्पक्ष असावी; कलम २१ चा अर्थ विस्तारला.
- **कलम २१A:** ६ ते १४ वर्षे मोफत व सक्तीचे शिक्षण (८६वी घटनादुरुस्ती, २००२).
- **कलम २२:** अटकेचे कारण सांगणे, वकिलाचा सल्ला, २४ तासात दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर; निवारक स्थानबंद तरतुदी.

## 7. शोषण · धर्म · अल्पसंख्याक हक्क

| कलम | मुख्य मुद्दा |
|---|---|
| २३ | मानवी तस्करी व वेठबिगारी (forced labour) बंदी |
| २४ | १४ वर्षांखालील मुलांना कारखाने/खाणी इ. धोकादायक कामात मजुरीबंदी |
| २५ | अंतःकरण स्वातंत्र्य व धर्म स्वीकार/पालन/प्रचार – सुव्यवस्था, नैतिकता, आरोग्य अधीन |
| २६ | धार्मिक संप्रदायाचे संस्था व व्यवहार व्यवस्थापन |
| २७ | विशिष्ट धर्माच्या प्रोत्साहनासाठी कर आकारण्यास बंदी |
| २८ | पूर्णतः सरकारी शिक्षणसंस्थांत धार्मिक शिक्षण नाही (काही अपवाद) |
| २९ | अल्पसंख्याकांची भाषा-लिपी-संस्कृती जतन; प्रवेशात भेदभावबंदी |
| ३० | अल्पसंख्याकांना शैक्षणिक संस्था स्थापन व प्रशासन करण्याचा हक्क |

## 8. कलम ३२ – घटनात्मक उपाययोजना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कलम ३२ ला **«घटनेचा आत्मा»** म्हटले. मूलभूत हक्क भंग झाल्यास थेट **सर्वोच्च न्यायालयात** रिट याचिका. उच्च न्यायालये – **कलम २२६** (कक्षा अधिक व्यापक).

| रिट | थोडक्यात उपयोग |
|---|---|
| **बंदीवाचा (Habeas Corpus)** | अवैध स्थानबंद / कैद – व्यक्तीला न्यायालयासमोर आणणे |
| **परमादेश (Mandamus)** | सार्वजनिक अधिकारी/संस्थेला कर्तव्य पार पाडण्याचा आदेश |
| **प्रतिषेध (Prohibition)** | खालच्या न्यायालय/अधिकरणाला अधिकारातीत कारवाई थांबवणे |
| **अधिकारपृच्छा (Quo Warranto)** | अयोग्य व्यक्ती सार्वजनिक पदावर आहे का? तपासणे |
| **उत्प्रेषण (Certiorari)** | खालच्या न्यायालयाचा आदेश रद्द/परिक्षणासाठी वर नेणे |

## 9. मालमत्ता, ३१A/B/C व इतर कलमे

- **मालमत्तेचा हक्क:** आता मूलभूत हक्क नाही. ४४व्या दुरुस्तीनंतर **कलम ३००A** अंतर्गत **कायदेशीर (घटनात्मक) हक्क**.
- **कलम ३१A / ३१B / ३१C:** जमीनसुधारणा व काही कायद्यांना संरक्षण. ३१B → नववी अनुसूची. **आय.आर. कोएल्हो (२००७)** – १९७३ नंतरचे नववी अनुसूची कायदे मूलभूत संरचनेच्या कसोटीस अधीन.
- **कलम ३३:** सशस्त्र दले/पोलीस इ. च्या हक्कांवर संसद मर्यादा घालू शकते.
- **कलम ३४:** मार्शल लॉ क्षेत्रातील निर्बंध/क्षमा. **कलम ३५:** भाग ३ अंमलबजावणी कायदे.
- **आणीबाणी:** ४४व्या दुरुस्तीनंतर कलम **२० व २१** स्थगित करता येत नाहीत (कलम ३५९).

## 10. महत्त्वाचे खटले

| खटला | वर्ष | मुद्दा |
|---|---|---|
| **गोलकनाथ** | १९६७ | संसद मूलभूत हक्कांत दुरुस्ती करू शकत नाही (नंतर केशवानंदने संतुलित) |
| **केशवानंद भारती** | १९७३ | मूलभूत संरचना सिद्धांत – दुरुस्ती चालते, गाभा बदलता येत नाही |
| **मेनका गांधी** | १९७८ | कलम २१ विस्तार – प्रक्रिया न्याय्य-वाजवी-निष्पक्ष |
| **आय.आर. कोएल्हो** | २००७ | नववी अनुसूचीतील (१९७३ नंतरचे) कायदे मूलभूत संरचनेच्या कसोटीस अधीन |

## 11. सराव MCQ – ५० प्रश्न

**1** मूलभूत हक्क राज्यघटनेच्या कोणत्या भागात आहेत?

(A) भाग २ (B) भाग ३
(C) भाग ४ (D) भाग ४A

**2** भाग ३ साठी «राज्य» ची व्याख्या कोणत्या कलमात आहे?

(A) कलम १२ (B) कलम १३
(C) कलम ३६ (D) कलम १

**3** मूलभूत हक्कांशी विसंगत कायदे शून्यवत ठरण्याची तरतूद?

(A) कलम १४ (B) कलम ३२
(C) कलम १३ (D) कलम ३६८

**4** सध्या मूलभूत हक्कांचे किती प्रकार आहेत?

(A) ५ (B) ६
(C) ७ (D) ८

**5** डॉ. आंबेडकरांनी «घटनेचा आत्मा» म्हणून कोणते कलम सांगितले?

(A) कलम १४ (B) कलम १९
(C) कलम २१ (D) कलम ३२

**6** मेनका गांधी खटला प्रामुख्याने कोणत्या कलमाशी संबंधित?

(A) कलम १४
(B) कलम १९
(C) कलम २१
(D) कलम ३२

**7** मालमत्तेचा हक्क सध्या कोणत्या स्वरूपाचा आहे?

(A) मूलभूत हक्क – कलम ३१
(B) कायदेशीर हक्क – कलम ३००A
(C) मूलभूत कर्तव्य
(D) मार्गदर्शक तत्त्व

**8** राष्ट्रीय आणीबाणीतही कोणती कलमे स्थगित करता येत नाहीत?

(A) १४ व १९
(B) १९ व ३२
(C) २० व २१
(D) २५ व २६

**9** कायद्यासमोर समानता कोणते कलम सांगते?

(A) १४
(B) १५
(C) १६
(D) १७

**10** अस्पृश्यता नष्ट करणारे कलम कोणते?

(A) २०
(B) १७
(C) १८
(D) १९

**11** पदव्या नष्ट करण्याची तरतूद कुठे आहे?

(A) २१
(B) २५
(C) १८
(D) १४

**12** सार्वजनिक नोकरीतील संधीची समानता कोणत्या कलमात आहे?

(A) १५
(B) १७
(C) २३
(D) १६

**13** धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थानावर भेदभावास मनाई कोणत्या कलमात आहे?

(A) १५
(B) १४
(C) २०
(D) २२

**14** भाषण व अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य कोणत्या कलमाशी संबंधित आहे?

(A) २८(१)
(B) १९(१)(अ)
(C) २०(१)
(D) २१A

**15** शांततेने व शस्त्रांशिवाय जमण्याचे स्वातंत्र्य कोणते?

(A) २०(२)
(B) २३(१)
(C) १९(१)(ब)
(D) १९(१)(अ)

**16** सध्या कलम १९(१) अंतर्गत किती स्वातंत्र्ये आहेत?

(A) ५
(B) ७
(C) ८
(D) ६

**17** कलम १९ मधील स्वातंत्र्ये मुख्यतः कोणाला मिळतात?

(A) भारतीय नागरिकांना
(B) केवळ विदेशी नागरिकांना
(C) केवळ सरकारी कर्मचाऱ्यांना
(D) केवळ खासदारांना

**18** पूर्वलक्षी फौजदारी शिक्षेपासून संरक्षण कोणते कलम देते?

(A) २५(२)
(B) २०(१)
(C) १९(२)
(D) २१A

**19** एकाच गुन्ह्यासाठी पुन्हा खटला व शिक्षा न देण्याचे संरक्षण कुठे आहे?

(A) २०(३)
(B) २२(१)
(C) २०(२)
(D) २०(१)

**20** स्वतःविरुद्ध साक्ष देण्यास आरोपीला सक्ती न करण्याची तरतूद कोणती?

(A) १९(१)
(B) २१A
(C) २८(३)
(D) २०(३)

**21** जीवन व वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण कोणते कलम देते?

(A) २१
(B) १८
(C) २३
(D) २९

**22** मोफत व सक्तीचे शिक्षण कोणत्या वयोगटासाठी आहे?

(A) १८ ते २१ वर्षे
(B) ६ ते १४ वर्षे
(C) ३ ते ६ वर्षे
(D) १४ ते १८ वर्षे

**23** शिक्षणाचा हक्क समाविष्ट करणारी घटनादुरुस्ती कोणती?

(A) ४४वी
(B) ७३वी
(C) ८६वी
(D) ४२वी

**24** अटक व स्थानबद्धतेविरुद्ध संरक्षण कोणत्या कलमात आहे?

(A) २०
(B) २४
(C) ३०
(D) २२

**25** सामान्य अटकेनंतर प्रवासाचा वेळ वगळून किती तासांत दंडाधिकाऱ्यापुढे हजर करावे?

(A) २४
(B) १२
(C) ४८
(D) ७२

**26** मानव व्यापार व वेठबिगारीस मनाई कोणत्या कलमात आहे?

(A) २६
(B) २३
(C) २४
(D) २५

**27** धोकादायक कामांत बालकामगारांवरील घटनात्मक बंदी कोणत्या वयाखाली लागू आहे?

(A) १६ वर्षे
(B) १८ वर्षे
(C) १४ वर्षे
(D) १२ वर्षे

**28** धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क कोणत्या कलमसमूहात आहे?

(A) १४–१८
(B) १९–२२
(C) २९–३०
(D) २५–२८

**29** सदसद्विवेकबुद्धी व धर्माचे आचरण/प्रचाराचे स्वातंत्र्य कोणत्या कलमात आहे?

(A) २५
(B) २६
(C) २७
(D) २८

**30** धार्मिक व्यवहारांचे व्यवस्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य कुठे आहे?

(A) २९
(B) २६
(C) २५
(D) २७

**31** विशिष्ट धर्माच्या प्रसारासाठी कर भरण्याच्या सक्तीपासून संरक्षण कोणते?

(A) २८
(B) ३०
(C) २७
(D) २६

**32** पूर्णतः राज्यनिधीतून चालणाऱ्या शिक्षणसंस्थेतील धार्मिक शिक्षणाबाबत कलम कोणते?

(A) २७
(B) २९
(C) ३२
(D) २८

**33** स्वतःची भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचे संरक्षण कोणत्या कलमात आहे?

(A) २९(१)
(B) ३०(१)
(C) २५(१)
(D) १९(२)

**34** धार्मिक व भाषिक अल्पसंख्याकांना शिक्षणसंस्था स्थापण्याचा हक्क कोणता?

(A) ३१ (B) ३०
(C) २९ (D) २८

**35** मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी थेट कोणत्या न्यायालयात कलम ३२नुसार जाता येते?

(A) केवळ महसूल न्यायालय (B) केवळ कौटुंबिक न्यायालय
(C) सर्वोच्च न्यायालय (D) जिल्हा न्यायालय

**36** उच्च न्यायालयाचे रिट अधिकार कोणत्या कलमात आहेत?

(A) ३२ (B) ३००A
(C) ३६८ (D) २२६

**37** बेकायदेशीर कैदेतून सुटकेसाठी सर्वाधिक संबंधित रिट कोणती?

(A) बंदीप्रत्यक्षीकरण (B) परमादेश
(C) अधिकारपृच्छा (D) प्रतिषेध

**38** सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडण्याचा आदेश देणारी रिट कोणती?

(A) उत्प्रेषण (B) परमादेश
(C) बंदीप्रत्यक्षीकरण (D) अधिकारपृच्छा

**39** सार्वजनिक पद धारण करण्याचा अधिकार तपासणारी रिट कोणती?

(A) परमादेश (B) बंदीप्रत्यक्षीकरण
(C) अधिकारपृच्छा (D) प्रतिषेध

**40** खालच्या न्यायालयाला अधिकाराबाहेरील कार्यवाही थांबवण्याची रिट कोणती?

(A) परमादेश (B) अधिकारपृच्छा
(C) बंदीप्रत्यक्षीकरण (D) प्रतिषेध

**41** खालच्या न्यायालयाचा आदेश रद्द करण्याशी संबंधित रिट कोणती?

(A) उत्प्रेषण (B) प्रतिषेध
(C) परमादेश (D) अधिकारपृच्छा

**42** सशस्त्र दलांच्या मूलभूत हक्कांवर कायद्याने मर्यादा घालण्याचा अधिकार कलम ३३नुसार कोणाला आहे?

(A) केवळ जिल्हाधिकाऱ्यांना (B) संसदेला
(C) केवळ ग्रामसभेला (D) केवळ राज्यपालांना

**43** मार्शल लॉ लागू असताना हक्कांवरील निर्बंधांशी संबंधित कलम कोणते?

(A) ३५ (B) ३६
(C) ३४ (D) ३३

**44** भाग ३ मधील काही विषयांवर कायदे करण्याचा विशेष अधिकार कोणाला आहे?

(A) फक्त राज्य विधानसभांना (B) फक्त महापालिकांना
(C) फक्त ग्रामपंचायतींना (D) संसदेला

**45** मालमत्तेचा हक्क मूलभूत हक्कांतून कोणत्या घटनादुरुस्तीने वगळला?

(A) ४४वी (B) ४२वी
(C) ८६वी (D) ७३वी

**46** नवव्या अनुसूचीतील कायद्यांच्या संरक्षणाशी संबंधित कलम कोणते?

(A) ३५ (B) ३१B
(C) ३१A (D) ३२

**47** मूलभूत संरचना सिद्धांत कोणत्या खटल्यात मांडला गेला?

(A) गोलकनाथ (B) ए.के. गोपालन
(C) केशवानंद भारती (D) मेनका गांधी

**48** मेनका गांधी प्रकरणाचा निर्णय कोणत्या वर्षी झाला?

(A) १९६७ (B) १९७३
(C) २००७ (D) १९७८

**49** कलम ३५९ अंतर्गत अंमलबजावणीच्या हक्काचे निलंबन करताना कोणती कलमे अपवाद आहेत?

(A) २० व २१ (B) १४ व १५
(C) १९ व २२ (D) २५ व २६

**50** कलम २९(१) चे संरक्षण केवळ धार्मिक अल्पसंख्याकांपुरते आहे का?

(A) हो, केवळ सरकारी संस्थांना (B) नाही, विशिष्ट भाषा/लिपी/संस्कृती असलेल्या नागरिकांच्या गटालाही
(C) हो, केवळ धार्मिक अल्पसंख्याकांना (D) हो, केवळ विदेशी नागरिकांना

## 12. उत्तरतालिका व थोडक्यात स्पष्टीकरण

**1 – (B)** भाग ३ (कलम १२–३५). भाग ४ = मार्गदर्शक तत्त्वे; भाग ४A = मूलभूत कर्तव्ये.

**2 – (A)** कलम १२ मध्ये भाग ३ साठी «राज्य» ची व्याख्या.

**3 – (C)** कलम १३ – विसंगत कायदे void; न्यायिक पुनर्विलोकनाचा आधार.

**4 – (B)** मालमत्ता वगळल्यानंतर सध्या ६ प्रकार.

**5 – (D)** कलम ३२ – घटनात्मक उपाययोजनांचा हक्क.

**6 – (C)** मेनका गांधी (१९७८) – कलम २१ चा व्यापक अर्थ.

**7 – (B)** ४४वी घटनादुरुस्ती → कलम ३००A कायदेशीर हक्क.

**8 – (C)** ४४वी दुरुस्तीनंतर कलम २० व २१ स्थगितीस अपवाद.

**9 – (A)** कलम १४ कायद्यासमोर समानता व कायद्यांचे समान संरक्षण देते.

**10 – (B)** कलम १७ अस्पृश्यता नष्ट करते व तिचे आचरण दंडनीय ठरवते.

**11 – (C)** कलम १८ पदव्यांवर निर्बंध घालते; सैनिकी व शैक्षणिक सन्मान अपवाद आहेत.

**12 – (D)** कलम १६ राज्याच्या अधीन नोकरी/पदांबाबत समान संधी देते.

**13 – (A)** कलम १५ नागरिकांविरुद्ध नमूद आधारांवरील भेदभावास मनाई करते.

**14 – (B)** कलम १९(१)(अ) नागरिकांना भाषण व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य देते.

**15 – (C)** कलम १९(१)(ब) शांततापूर्ण, निःशस्त्र सभेचा हक्क देते.

**16 – (D)** मालमत्तेसंबंधीचे पूर्वीचे स्वातंत्र्य वगळल्यानंतर सहा स्वातंत्र्ये आहेत.

**17 – (A)** कलम १९ मधील हक्क नागरिकांसाठी आहेत.

**18 – (B)** गुन्हा घडताना लागू कायद्यापेक्षा अधिक शिक्षा पूर्वलक्षी लादता येत नाही.

**19 – (C)** कलम २०(२) एकाच गुन्ह्यासाठी पुन्हा अभियोजन व शिक्षेपासून संरक्षण देते.

**20 – (D)** कलम २०(३) आरोपीला स्वतःविरुद्ध साक्षीदार होण्यास सक्ती करण्यास मनाई करते.

**21 – (A)** कलम २१ कायद्याने स्थापित प्रक्रियेशिवाय जीवन/व्यक्तिस्वातंत्र्य हिरावण्यास मनाई करते.

**22 – (B)** कलम २१A सहा ते चौदा वर्षांच्या मुलांसाठी आहे.

**23 – (C)** ८६व्या घटनादुरुस्तीने कलम २१A जोडले.

**24 – (D)** कलम २२ अटक आणि स्थानबद्धतेबाबत संरक्षण देते.

**25 – (A)** कलम २२(२) नुसार सामान्य अटकेत २४ तासांची मर्यादा आहे; अपवाद स्वतंत्र आहेत.

**26 – (B)** कलम २३ मानव व्यापार, बेगार व तत्सम सक्तीच्या मजुरीस मनाई करते.

**27 – (C)** कलम २४ चौदा वर्षांखालील मुलांच्या कारखाने, खाणी व धोकादायक कामांतील रोजगारास मनाई करते.

**28 – (D)** कलमे २५ ते २८ धर्मस्वातंत्र्याशी संबंधित आहेत.

**29 – (A)** कलम २५ सदसद्विवेकबुद्धी व धर्म मानणे, आचरण आणि प्रचाराचे स्वातंत्र्य देते.

**30 – (B)** कलम २६ धार्मिक संप्रदायांना त्यांच्या धार्मिक व्यवहारांच्या व्यवस्थापनाचे स्वातंत्र्य देते.

**31 – (C)** कलम २७ विशिष्ट धर्माच्या प्रसार/देखभालीसाठी विनियोजित कराच्या सक्तीवर निर्बंध घालते.

**32 – (D)** कलम २८(१) अशा संस्थांत धार्मिक शिक्षण देण्यास मनाई करते; कलम २८(२) मध्ये विशिष्ट अपवाद आहे.

**33 – (A)** कलम २९(१) वेगळी भाषा, लिपी किंवा संस्कृती असलेल्या नागरिकांच्या गटाला संरक्षण देते.

**34 – (B)** कलम ३० अल्पसंख्याकांना पसंतीच्या शिक्षणसंस्था स्थापन व प्रशासित करण्याचा हक्क देते.

**35 – (C)** कलम ३२ सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचा हक्क देते.

**36 – (D)** कलम २२६ अंतर्गत उच्च न्यायालय मूलभूत हक्कांसाठी व इतर प्रयोजनांसाठी रिट देऊ शकते.

**37 – (A)** बंदीप्रत्यक्षीकरणाद्वारे ताब्यातील व्यक्तीला न्यायालयापुढे आणून कैदेची वैधता तपासली जाते.

**38 – (B)** परमादेश सार्वजनिक/कायदेशीर कर्तव्य पार पाडण्याचा आदेश देतो.

**39 – (C)** अधिकारपृच्छा म्हणजे सार्वजनिक पद कोणत्या अधिकाराने धारण केले याची चौकशी.

**40 – (D)** प्रतिषेध अधिकारक्षेत्र ओलांडणाऱ्या न्यायिक कार्यवाहीला रोखते.

**41 – (A)** उत्प्रेषणाद्वारे अधिकारक्षेत्र/कायद्यातील ठरावीक दोषांमुळे आदेश रद्द केला जाऊ शकतो.

**42 – (B)** कलम ३३ निर्दिष्ट सेवांसाठी हक्क मर्यादित/रद्द करण्याचा अधिकार संसदेला देते.

**43 – (C)** कलम ३४ मार्शल लॉ लागू असलेल्या क्षेत्रातील परिस्थितीशी संबंधित आहे.

**44 – (D)** कलम ३५ निर्दिष्ट विषयांवरील कायदे करण्याचा अधिकार संसदेला देते.

**45 – (A)** ४४व्या घटनादुरुस्तीने मालमत्तेचा मूलभूत हक्क वगळला; कलम ३००A संरक्षण देते.

**46 – (B)** कलम ३१B नवव्या अनुसूचीशी संबंधित आहे; न्यायिक पुनर्विलोकनावर मूलभूत संरचनेची कसोटी लागू होते.

**47 – (C)** केशवानंद भारती (१९७३) खटल्यात मूलभूत संरचना सिद्धांत स्पष्ट झाला.

**48 – (D)** १९७८ मधील निर्णयाने कलम २१च्या प्रक्रियेला न्याय्य, वाजवी व निष्पक्षतेची कसोटी दिली.

**49 – (A)** ४४व्या दुरुस्तीनंतर कलम २० व २१च्या हक्कांच्या अंमलबजावणीचे निलंबन करता येत नाही.

**50 – (B)** कलम २९(१) नागरिकांच्या अशा कोणत्याही गटासाठी आहे; ते केवळ अल्पसंख्याकांपुरते मर्यादित नाही.

**झटपट पुनरावृत्ती:** १२ राज्य · १३ void · १४–१८ समता · १९–२२ स्वातंत्र्य · २३–२४ शोषण · २५–२८ धर्म · २९–३० अल्पसंख्याक · ३२ रिट · ३००A मालमत्ता.

**मोफत नोट्स व सरावासाठी Telegram चॅनेल जॉइन करा → https://t.me/mathsbysachinsir1**
**नोट्स, PDF, TEST सिरीज साठी - Mpsckeeda हे ॲप डाउनलोड करा**